

М. ЯЦИШИН

кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії та історії
держави і права (Волинський
національний університет імені
Лесі Українки)

Виявлення, систематизація, класифікація і кодифікація джерел кримінально-виконавчого права, як і будь якої іншої галузі права, - першочергова умова нормального функціонування правової системи держави. Це питання є особливо *актуальним* для кримінально-виконавчого права – наймолодшої галузі публічного права, яка нині знаходиться у процесі становлення й реформування. Хоч і тут за роки державотворення накопичено чималий теоретичний та практичний досвід, результати узагальнення та осмислення якого чекають на дослідників. Таку ж *мету* ставить перед собою і автор пропонованої статті.

Останнім часом зроблено суттєві кроки по систематизації і класифікації наявних джерел з проблеми у вигляді Збірника нормативно-правових документів з кримінально-виконавчого права (уклад. і заг.ред. А.Х.Степанюка) [1], і Збірника нормативних актів з кримінально-виконавчого права України (укладачі В.М.Трубников і Ю.В.Шинкарьов) [2], Збірника нормативних документів і методичних рекомендацій з питань організації виховної та спеціально-психологічної роботи серед осіб, засуджених до позбавлення волі (укладачі С.Скоков, Ю.Олійник, О.Янчук) [3] та ін.

Як показує аналіз, більшість джерел сучасного вітчизняного кримінально-виконавчого права є закономірним результатом державотворення, а отже й правотворення (законотворення). Частина з них дісталася у спадок від попередньої (радянської) пенітенціарної системи. Решту складають універсальні міжнародні стандарти (джерел) спеціального характеру, прийняті в рамках ООН та безпосередньо призначені для регламентації поведження із засудженими (Мінімальні стандартні правила поведження з ув'язненими (1955р.), Звід принципів захисту всіх осіб, затриманих чи ув'язнених у будь-якій формі (1988р.), Основні принципи поведження з ув'язненими (1990р.), а також регіональні міжнародні стандарти загального характеру, які розроблялись під егідою Ради Європи і містять низку принципів положень про захист прав і свобод людини, а саме:

- Європейська конвенція з прав людини – конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950р. (з протоколами);
- Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню 1987р. (з протоколами);
- Європейські тюремні правила 1987р.;
- Європейські правила щодо громадських санкцій та заходів 1992р. [1, 18-97].

Україною Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та протоколи №2, №11 до неї підписані 9 листопада 1995р., протоколи №1, №4 та №7 до Конвенції – 19 грудня 1996р. Конвенція і всі наведені протоколи до неї ратифіковані Законом від 17 липня 1997р. №475/97-ВР і набули чинності для України з 11 вересня 1997р. (за винятком Протоколу №11, який набув чинності для України з 11 листопада 1998р.). У подальшому Україною також були підписані та ратифіковані Протокол №6 до Конвенції, який стосується скасування смертної кари (підписаний 5 травня 1997р., ратифікований Законом від 22 лютого 2000р. №1484-III); Протокол №12 до Конвенції щодо заборони будь-якої дискримінації (підписаний 4 листопада 2000р., ратифікований Законом від 9 лютого 2006р. №3435-IV); Протокол №13 до Конвенції, який стосується

скасування смертної кари за будь-яких обставин (підписаний 3 травня 2002р., ратифікований Законом від 28 листопада 2002р. №318- IV); Протокол №14 до Конвенції, який змінює контрольну систему Конвенції (підписаний 10 листопада 2004р., ратифікований Законом від 9 лютого 2006р. №3435- IV [4, 172-182].

Важливість названих вище та інших міжнародно-правових актів, як джерел кримінально-виконавчого права, безсумнівна. Їх принципові положення щодо поводження із засудженими як з боку держави, так і посадовців органів та установ виконання покарань стали визначальними під час творення основних джерел українського кримінального права, зокрема, в частині: визначення основних принципів поводження з в'язнями, прав та обов'язків засуджених, керування пенітенціарними установами, ресоціалізації, участі громадськості у цьому процесі (громадський контроль) тощо. При цьому, деякі з них закріплені як загальноправові (конституційні) принципи, які діють у всіх галузях права, в тому числі і в кримінально-виконавчому.

Так, згідно із Конституцією України – базовим джерелом права, принциповим і пріоритетним елементом системи основних прав і свобод людини і громадянина є громадські права і свободи, які виникають з часу народження людини, і не можуть бути ніким скасовані чи припинені. Первинним невід'ємним правом людини є її право на життя, що виникає з моменту її народження (ст.27). Право на життя не може бути скасованим чи обмеженим будь-ким. На вимогу Ради Європи Україна відмовилася від смертної кари як вищої міри покарання. Кримінальний кодекс України 2001р. скасував смертну кару. За цими джерелами життя людини визнається найвищою соціальною цінністю і держава бере на себе обов'язок захищати це право.

Істотним громадянським правом є право кожного на повагу до його гідності (ст. 28 Конституції України). Гідність людини є її невід'ємним внутрішнім ставленням до себе як до унікальної, цілісної особистості, повноправного члена суспільства. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. У контексті нашого дослідження важливим є також конституційно закріплене право кожної людини на свободу та особисту недоторканість (ст. 29). Це право передбачає, що ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановленому законами. У ч.1 ст.62 Конституції міститься норма, яка передбачає, що ніхто не може бути підданий кримінальному покаранню, поки його вину не буде доведено в законному порядку і встановлено вирок суду. Крім того, п.14 ст.92 Конституції визначає, що виключно законами України визначаються організація і діяльність органів і установ виконання покарання [5, 14-15].

Перераховані вище (як і інші) загально правові (конституційні) принципи у кримінально-виконавчому праві виступають як норми загальнообов'язкових правил, закріплені у джерелах – законних і підзаконних актах, які регулюють суспільні відносини, що виникають у процесі і з приводу виконання покарань. При цьому, норми кримінально-виконавчого права мають декілька особливостей. По-перше, це своєрідні закони, що приймаються тільки Верховною Радою України, по-друге, це норми, які застосовуються як похідний соціально-правовий продукт, що зв'язаний існуванням певних відносин у процесі виконання кримінальних покарань, які є кримінально-правовими за змістом, суб'єктами та об'єктом [6, 714].

Крім того, зміст норм кримінально-виконавчого права становить собою такі правила поведінки, які нормами ніякої іншої галузі права не передбачені. Найбільш різнобічно визначені нормами кримінально-виконавчого права порядок та умови відбування позбавлення волі, режим відбування покарання, праця засуджених, їх навчання і основні форми виховної роботи. Тобто норми кримінально-виконавчого права регулюють повсякденне життя і побут засуджених, участь їх у праці, дозвілля, виховні заходи, навчання – ті відносини, учасниками яких є засуджені, і які у звичайному житті регулюються нормами інших галузей права та моралі.

У правознавстві такі правові норми (нормативний акт, нормативна умова, правовий звичай і ін.) визначаються як «джерело права», яке у нашому випадку часто

використовується в двох аспектах: соціальному, де джерелом є юридичний мотив, суспільні відносини у ході виконання кримінальних покарань, які можуть і повинні бути врегульовані конкретними правовими нормами, законами і підзаконними актами, і *юридичному* – нормативні настанови, юридична практика тощо. Для Державного департаменту України з питань виконання покарань як суб'єкта, який застосовує і реалізує юридизоване право, всі інші джерела не мають значення, бо тільки офіційно виданий юридичний документ є джерелом його прав і обов'язків з питань виконання покарань.

Основним джерелом, що містить конкретні норми кримінально-виконавчого законодавства і регулює порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань, є Кримінально-виконавчий кодекс України, який був прийнятий 11 липня 2003р. і набув чинності 1 січня 2004р. Кодекс поділяється на Загальну та Особливу частини і складається з 5-ти розділів, 26 глав та містить 166 статей [2, 203-254]. Як покладає аналіз, основні статті, що визначають порядок і умови виконання кримінальних покарань, згруповані за класифікаційними ознаками (розподіл засуджених на відносно однорідні категорії за ступенем тяжкості вчиненого злочину і відповідного покарання, статі, віку, фізичного стану і ін. для створення найбільш ефективних умов у досягненні цілей покарання) у розділі III. Виконання покарання у виді позбавлення волі та у розділі IV. Виконання покарання у виді довічного позбавлення волі, відтворюючи постатейно в логічній послідовності увесь механізм виконання покарання: визначення засудженому до позбавлення волі виду колонії; направлення засуджених для відбування покарання; переміщення з одного місця в інше під вартою; залишення в слідчому ізоляторі чи направлення у виправну колонію максимального рівня безпеки засуджених до позбавлення волі для роботи з господарського обслуговування; порядок прийняття засуджених до виправних і виховних колоній; роздільне тримання засуджених у виправних і виховних колоніях; відбування засудженими всього строку покарання в одній виправній чи виховній колонії і ін. (ст.ст. 86-101).

Окремі глави і розділи складають статті Кодексу, що визначають встановлений законом та іншими нормативно-правовими актами режим-порядок виконання і відбування покарання, який забезпечує ізоляцію засуджених; постійний нагляд за ними; виконання покладених на них обов'язків; реалізацію їхніх прав і законних інтересів; безпеку засуджених і персоналу; роздільне тримання різних категорій засуджених; різні умови тримання засуджених залежно від виду колонії, зміну умов тримання засуджених (глава 16), а також умови відбування покарання в колоніях (глава 17), де стаття 107 уточнює, деталізує правове положення осіб, позбавлених волі, у порівнянні із загальним правовим статусом засуджених, що визначений у главі 2 КВК України. Йдеться, зокрема, про чітке визначення прав, обов'язків і певних обмежень (заборон) для засуджених.

Важливою частиною коментованого джерела є соціальні правові норми, що визначають залучення засуджених до суспільно корисної праці (глава 18), на рівні закону закріплюють поняття соціально-виховної роботи з засудженими як цілеспрямованої діяльності персоналу органів і установ виконання покарань та інших соціальних інституцій для досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених (глава 19), а також встановлюють умови відбування покарання в колоніях різних видів (глава 20) та особливості відбування покарання у виді позбавлення волі засудженими жінками і неповнолітніми (глава 21).

Окремо слід прокоментувати статті КВК України, що визначають виконання покарань у виді довічного позбавлення волі, оскільки їх юридичне оформлення відбулося фактично протягом останнього десятиліття. Введення в Україні в 1998р. мораторію на смертну кару та її подальше скасування, що цілком відповідає демократичним цінностям, проголошеним Конституцією України, та зобов'язанням, взятим Українською державою при вступі до Ради Європи, викликало однак необхідність організації тримання нової, специфічної категорії засуджених до довічного позбавлення волі. До перших юридичних джерел регламентації порядку і умов виконання покарань у виді довічного позбавлення волі слід віднести Закон України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України» від 22 лютого 2000р. та Закон

України «Про внесення змін і доповнень до Виправно-трудового кодексу України» від 11 січня 2001р. і остаточне нормативне закріплення цього виду покарання у Кримінальному кодексі України 2001р. [7].

Однак, згадані вище джерела встановлювали умови тримання для цієї категорії засуджених, які відповідають суворому режиму тюремного ув'язнення, і такі ж достатньо жорсткі обмеження. Тобто на початковому етапі такий режим певним чином був прийнятий як міра дисциплінарного впливу, що встановлюється на нетривалий час, проте такі жорсткі обмеження не відповідали визначеному державою курсу на гуманізацію процесу виконання кримінальних покарань. Тому протягом наступних років і на законодавчому, і на виконавчому рівнях вживалися конкретні заходи щоб даний вид покарання запобігав вчиненню катування, тортур та нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження із засудженими.

Саме такий порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими, регламентує стаття 1 КВК України, визначаючи мету і завдання кримінально-виконавчого законодавства України.

Характер і особливості виконання покарання у виді довічного позбавлення волі викладені у статтях 150 та 151 КВК України, які визначають для таких засуджених відбування покарання у виправних колоніях максимального рівня безпеки, причому окремо від інших категорій засуджених. На доповнення цієї норми закону підзаконний нормативний акт – Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань визначають місцем відбування покарання у виді довічного позбавлення волі також ізольовані сектори максимального рівня безпеки, що можуть створюватися в колоніях середнього рівня безпеки (у цих установах відбувають покарання засуджені до довічного позбавлення волі чоловіки). Засуджені до довічного позбавлення волі жінки відбувають покарання у секторах середнього рівня безпеки, що створюються при виправних колоніях мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання [8, 483].

Відповідно до Положення про порядок застосування помилування, затвердженого Указом Президента України від 19 липня 2005р. №1118/2005, засуджені до довічного позбавлення волі можуть звертатися з клопотанням про помилування після відбуття не менше як двадцять років призначеного покарання [2, 678].

Підсумовуючи аналіз джерел, що регламентують коментований вище вид кримінально-виконавчої дії, слід зазначити, що в даний час умови та порядок відбування засудженими довічного позбавлення волі як у законодавчому, так і в реалізаційному відношенні певним чином не відповідають міжнародним стандартам утримання таких засуджених, зокрема, Європейській Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. При цьому слід враховувати, що тенденція до скасування смертної кари поширюється в усьому світі. А це, у свою чергу, відображає прихильність багатьох держав демократичним традиціям і гуманістичним цінностям.

Узагальнюючи ситуацію із станом джерельної бази, що регламентує порядок і умови виконання кримінальних покарань, та зважаючи на дискусійний, а подекуди й досить проблемний характер трактування в законодавчих актах і науковій юридичній літературі основних понять даного виду кримінально-виконавчої діяльності, зокрема таких, як «порядок виконання і відбування покарання», «режим» і ототожнення цих понять», так само як і близьких один до одного, але різних у змістовному вираженні термінів «правила», «порядок», «дисципліна», слід і в законодавчих актах, і в Правилах внутрішнього розпорядку УВП привести визначення і вживання згаданих понять, норм за все, у відповідність з основними принципами кримінально-виконавчого права, віддаючи перевагу правопорядку і законності системи над її режимністю.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ:

1. Кримінально-виконавче право: Збірник нормативно-правових документів/Уклад. А.Х.Степанюк. –Х.: Право, 2005. -464с.
2. Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України/ В.М.Трубников, Ю.В.Шинкарьов. –Х.: Харків юридичний, 2008. -684с.
3. Збірник нормативних документів і методичних рекомендацій з питань організації виховної та соціально-психологічної роботи серед осіб, засуджених до позбавлення волі/ Уклад. С.Скоков, Ю.Олійник, О.Янчук. –К.: МП «Леся», 2002. -312с.
4. Кримінально-виконавче право України: Навч.посібник/А.П.Гель, Г.С.Семаков, І.С.Яковець; за ред.проф. А.Х.Степанюка. –К.: Юрінком Інтер, 2008. -624с.
5. Конституція України: текст Основного Закону з офіційними тлумаченнями Конституційного Суду/Огляд і коментарі В.Ф.Погорілка та В.Л.Федоренка. –К.: Наукова думка, 2006. -211с.
6. Правознавство: Підручник/За відп.ред.О.В.Дзери. -10-е вид.перероб. і допов. –К.: Юрінком Інтер, 2007. -848с.
7. Про внесення змін до Виправно-трудоного кодексу України: Закон України від 11 січня 2001р./Відповідності Верховної Ради України. -2001. -№11. –ст.48.
8. Кримінально-виконавчий кодекс України: Науково-практичний коментар/ А.Х.Степанюк, І.С.Яковець; за заг.ред. А.Х.Степанюка. Вид. друге, доп. і перероблене. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. -560с.